

ӘОЖ 528.4 (075.8)

Қ.Б. Зұлпыхаров

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Қазақстан, Алматы қ.
E-mail: kanat_8827@inbox.ru

Қазақстан Республикасы жайылым жерлерін тиімді пайдалану мәселелері

Бұл мақалада Қазақстан Республикасы жайылым жерлерінің қазіргі таңдағы жағдайы және оларды тиімді пайдалану жолдары қарастырылған.

Түйін сөздер: жайылым жерлер, шабындық жерлер, деградация, эрозия, техногендік ластану.

K.B. Zulpykharov

Rational using problems of pastures of Republic of Kazakhstan

The article discusses problems of the current state of pastures and rational use of them in Republic of Kazakhstan.

Key words: rangeland, grassland, degradation, erosion, industrial pollution.

К.Б. Зулпыхаров

Проблемы рационального использования пастбищ Республики Казахстан

В статье рассматриваются проблемы современного состояния пастбищ Республики Казахстан и их рационального использования.

Ключевые слова: пастбищные угодья, сенокосное угодье, деградация, эрозия, техногенное загрязнение.

Табиғи жайылым – Қазақстанның ұлттық байлығы. Осы жайылымдық жерлерден қоғамдық және жеке меншіктік мал шаруашылығы үшін 50 пайыздан аса мал азығын алуға болады. Жайылымдық жер, сонымен қатар аймақтың экологиялық жағдайын құрайды деуге болады, себебі республиканың жайылымдық жерлер аумағының 67,4 пайызын мал жайылымы құрайды. Республика бойынша шөлді және шөлейтті жайылым жерлер 122,6 млн гектарды құрайды. Сонымен қатар мал өрістеріне пайдаланылатын жайылымдық жерлердегі азық сыйымдылығы жылдан-жылға нашарлауда. Жайылымның шамамен 21 млн.га толығымен тозуы салдарынан шаруашылықты пайдаланудан қалып, миллиондаған гектарын желінбейтін улы және арамшөп өсімдіктер басып кетуде.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев ««Қазақстан-2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауында 2050 жылға дейін кезең-кезеңмен орындалуға

тиісті міндеттер қатарында аграрлық секторды баса назарға ала отырып атап өтті: «*Ауыл шаруашылығын, әсіресе ауыл шаруашылығы өніміне өсіп отырған жаһандық сұраныс жағдайында ауқымды жаңғырту қажет*» [1].

Елбасы айтқандай, аграрлық саладағы бүгінгі күннің басты мәселелерінің бірі, бұл – ауыл шаруашылығын жаңғырту. Қазақстанның аграрлық сектордағы мүмкіндіктері өте зор, инновациялық технологияларды енгізе отырып, өнімді экспортқа шығаруға және еліміздің қажеттілігін қанағаттандыру жолында жұмыла жұмыс істеу қажет. Сондай-ақ ұлан-байтақ кең даламыздың жайылымды жерлерін тиімді пайдалана отырып, мал шаруашылығының түрлі салаларын дамыту мен қой шаруашылығын жетілдіру және жайылымдық мал шаруашылығының жүзеге асу аясын кеңейту керек. Бүгінгі таңда үлкен аумақты алып жатқан елімізде, жайылымдық жерлерді тиімді пайдалану мен мал шаруашылығын жетілдіру жолында жұмыстар атқарылып келе жатқанына

қарамастан, әлі де бұл бағытта білек сыбана жұмыс атқаруды қажет етеді.

Қазіргі кезде Қазақстанның ауыл шаруашылығы саласы алдында мынадай міндеттер тұр:

- егістікалаңынұлғайту. Мұндай мүмкіндік әлемнің көп елдерінде Қазақстандағыдай емес;

- егістік дақылдарының түсімін, ең алдымен, жаңа технологиялар енгізу есебінен елеулі көтеру қажет;

- еліміздегі мал шаруашылығына қажетті жем-шөп базасын әлемнің осы саладағы алдыңғы қатарлы елдер деңгейіне жеткізу.

Н.Ф. Реймерстің айтуы бойынша, жайылымдардың бүгінгі күн жағдайына байланысты түсіндірілуі – бұл мал жайылатын орын. Қазақстан жайылымдары үшін «жайылым» түсінігі, әсіресе қазіргі кезде жайылымдық мәселесі таза шаруашылық мәселесінен экологиялық, әлеуметтік және ұлттық мәселеге ұласқан кезде өте кең де күрделі. Өйткені жайылымдық мал шаруашылығында негізінен тұрғылықты ұлт адамдарынан 3,5 млн адам қызмет етеді. 1959 жылы Орта Азия жайылымдарын зерттеген профессор Л.П. Синьковский былай дейді: «Ескірген, бірақ әлі күнге дейін пайдаланып келе жатқан жайылымды табиғаттың берген сыйлығы деп қарап, ешқандай шығын шығармай, пайда табуға болады деген көзқарасты түбінен жою керек. Жайылымдарға деген мұндай ақылға сыймайтын пікірдің дұрыс еместігі мынада: қазіргі кезде олардың алаңдары колхоздар мен совхоздарға бекітілген және өткен кездегідей, көшпелі мал шаруашылығы кезектеріне тән, жайылымдыққа пайдаланатын шұрайлы жерлерді «бейбіт көшіп-қонумен іздеудің іс жүзінде мүмкіншілігі жоқ іс», – деп атап өткен болатын [2].

Ауыл шаруашылығы саласының ішінде мал шаруашылығын қарқынды дамыту барысында аянбай еңбек етуді талап етеді. Шаруашылықтың бұл саласын дамыту үшін, үлкен көлемдегі жем-шөп базасының жеткілікті болуын жоспарлау қажет. Елбасымыз биылғы Жолдауында: «Жер өңдеу мәдениетін өзгерту және жаңа ғылыми, технологиялық, басқарушылық жетістіктерді ескере отырып, мал шаруашылығындағы дәстүрлерімізді жаңғыртуымыз қажет», – деп агросектордың өркендеуіне ерекше назар ауда-

рып отыр. Халқымыздың ертеден келе жатқан дәстүрлі шаруашылығы жайылымды мал шаруашылығы болып табылады. Өкінішке орай, жайылымдардың бүгінгі хал-ахуалы аса қиын жағдайда.

Қазақстан Республикасының ауыл шаруашылығына пайдаланылатын жер көлемінің ауданы – 222,6 млн.га, оның ішінде егістік жер – 24 млн.га (10,8%), шабындық жер – 5 млн.га (2,2%), ал жайылымдық жер көлемі – 189 млн.га (85%) аумақты қамтиды. Қазақстан әлем елдерінің қатарында жайылымдық жер ресурстарының көлемі жөнінен Австралия, Ресей Федерациясы, ҚХР, АҚШ және Канада елдерінен кейінгі 5 орынға ие.

Мұндай аса үлкен территорияны – Қызылқұмның шөлді жайылымынан бастап, қаулап өскен өсімдікке толы шалғынды Алтай алқабына дейінгі аймақты қамтып жатқан кең далаға тиесілі ресурстар әлеуетінің алуан түрлілігінің кепілі болып табылады. Аталмыш жер аумағының 10 %-ы жергілікті ауыл тұрғындарының негізгі күнкөрісі дәстүрлі мал шаруашылығы қолданысында, елімізде жайылымды жер мен шөлді аймақтарда 4 – 5 млн. адам өмір сүруде.

Республиканың ауыл шаруашылық жер қорының 85 % жайылым құрайды, оның басым бөлігі шөл және шөлейт зоналарында орналасқан. Жайылымдардың басым бөлігі (50,4%) Мемлекеттік жер қорының құрамына жатады.

Жайылымдық жер тарихи даму кезеңінен бастап мемлекет экономикасының қозғаушы тетігі іспеттес, ол жем-шөп көзі, азық, отын, дәрілік өсімдік және демалыс орындары секілді көптеген функцияларды атқарады. Табиғи азықтық алқаптар өнімділігінің жылдың барлық маусымдарында жеткілікті болуы жайылымдық шаруашылықты ұтымды жүргізу мүмкіндігіне және оның экономикасына әсер ететін маңызды көрсеткіш болып табылады. Малдар, бір жағынан, жайылымдық азықтың өнімділігі мен сапасына тікелей де, жанама түрде де әсер етеді, екінші жағынан, сол малдардың өздерінің өнімділігі мен мал өнімдерінің сапасы азық қоры мен жайылымдық шаруашылықтың да, бүтіндей мал шаруашылығының да материалдық-техникалық негізіне байланысты болады.

1-сурет – Қазақстан Республикасының ауылшаруашылығына пайдаланылатын жерлерінің бөлінісі

Республиканың барлық облыстарында жаздық жайылым ретінде, алдымен, таулар, далалық және шөлейттік жазықтықты жайылымдар бөлігі пайдаланылады, мысалы, Сарыарқа далалары, қыстық жайылым ретінде шоқалақты-жүйекті жер бедерінде желден қорғанатын табиғи ықтасыны бар құмды сілемдер және қыстың едәуір бөлігінде мал өздігінен жайылатын жайылымдар пайдаланылады. Сөйтіп, жайылымдарды әр түрлі маусымда пайдаланудың толық кешені құрылады. Осындай жолмен мал азығына пайдаланылатын табиғи жерлердің ерекшеліктерін тиімді пайдалану мүмкіндігі туады.

Қазақстан жайылымдары өздерінің географиясы, аймақтық жағдайлары мен өсімдіктері жағынан алуан түрлі. Негізгі жайылымдық аумақтар – қуаңшылық және ерекше қуаңшылық аймақтар. Бұл алқаптардың жалпы жағдайларын айқындайтын басты мәселе – ауыл шаруашылығы малдарын жаюдың тиімді жолдарын қарастыру. Соңғы жылдары малдардың елді мекендер маңында шоғырлануы топырақ және өсімдіктер жамылғыларының тозуына әкеп соғуда. Осы құбылыстың ерекшелігі – өсімдіктер қауымдастығының күн сәулесін сіңіру арқылы өз ағзаларының тіршілігіне қажетті органикалық заттар түзу белсенділігінің азаюы, өсімдіктер шөбі өнімділігі мен шығымының төмендеуі, жоталы беткейлі жер алқаптарында өсімдіктердің жер бедерін тұрақтандыруда атқарар қызметінің жойылуы. Ал шөлдену процесіне келетін болсақ, жайылымдардың азық сыйымдылығы және азық жұғымдылығы мен қуаттылығының төмендеуі, ұлы және мал жемейтін өсімдік түрлерімен ластануы, әр алуан өсімдіктер түрлері мен байырғы жайылым шөп түрлерінің жойылуы, мал жаюға жарамсыз аумақтардың пайда болуы, топырақтың

үгілу ошақтарының көбеюі, адамдар мекендейтін жерлердегі санитарлық-эпидемиологиялық ахуалдардың асқынуы сияқты келеңсіз көріністер белең алууда.

Ел аумағының аса үлкен көлемін 189 млн. га алып жатқан жайылымдық жердің бүгінгі таңдағы жағдайы жақсы деуге келе бермес, өйткені жалпы жайылымдық жердің 184,0 млн. га өнімділігі төмен жайылымдық жер болса, тек 4,9 млн.га (2,7 %) жер ғана өнімділігі жақсы, жақсартылған жер болып табылады.

Халықтың, мал басының, өндірістің, тау-кен шикізаттарының және жер суландыруды меңгерудің қарқынды өсуіне байланысты жайылымдық экология жүйесіне антропогендік әсері жоғарылап өсе береді.

Жайылымдық жерлер тек малдарға азық пен өмір сүру аясы ғана емес, сондай-ақ жабайы жануарлар дүниесінің негізгі өмір сүру ортасы болып табылады. Сонымен қатар Қазақстанның жайылымдық жерлері дүние жүзілік көміртек баланс қорының ажырамас бөлігі, өйткені көміртек активінің мол қоры еліміз үшін кәсіптік және экономикалық құндылық және оның жер иемденушілері үшін көміртек ресурстары негізінде сауданың дамуына зор үлесін тигізеді.

Бүгінгі күні елімізде 189 млн. гектар жайылымдық жер бар. Оның ішінде 60 млн. гектары ауыл шаруашылығына қарасты аумақтағы жерлерде орналасқан, ал 21 млн. гектары елді мекендерде орналасқан. Сонымен қатар аталған 81 млн. гектардың ішінде 26 млн. гектар жайылым жердің жағдайы өте төмен. Жайылымдық жерлердің тозуына бірқатар себептер бар. Атап айтқанда, еліміздегі жалпы мал басының 80 пайызы елді мекендерде, жұртшылықтың, шаруашылықтың иелігінде ұсталады және олар елді мекеннің аумағындағы 5-7 шақырым радиуста ғана жайылады. Соның салдарынан жай-

ылымдар тапталып, өнімділігі тым азайып кеткен. Мұндай жайылымның тозуы малдың санын арттыруға да, олардың өнімділігін көтеруге де кері әсерін тигізеді.

Жайылымдардың деградацияға ұшырап азып-тозуында техногенді ластану өте қауіпті жағдайға жетті. Ол шөлге айналуы тездетіп отыр. Техногенді қалдықтар өсімдіктер мен фаунаны сиретіп барады. Қазірдің өзінде республиканың барлық жерінің 80% өсімдіктер мен жануарлардың табиғи тіршілік ету ортасы бүлінген немесе жарамсыз.

Еліміздің экологиялық ахуалын шешу үшін ғылыми жетістіктерін қолданумен бірге өркениетті елдердегі экологиялық білім беру жүйесіндегі жаңалықтардың, жаңа технологиялық бағдарламалардың тиімді жақтарын пайдалану қажет. Ауыл шаруа-шылығындағы, әсіресе жайылымдық жерлердің тозуына себеп факторлар қатарында бірінші орында *техногендік ластану* тұр. Республика аумағында техногендік процесс әсерінен деградацияға ұшыраған ірі аймақтар қатарына – *Қарағанды облысы* 43,2 мың.га, *Қостанай облысы* 29,0 млн.га, *Павлодар облысында* 21,2 млн.га, *Каспий маңы аймағында* 5,3 млн.га аумақты қамтиды [3].

Ел аумағының егістік жерлерінің көбі тұздану процесіне ұшыраған (суармалы - 26%, суарылмайтын егістік жер - 13%), дефляцияға ұшыраған жер (76%) және су эрозиясының (5%) әсерінен тозған жер үлесі. Мәселен, Қызылорда облысында тұздану процесі салдарынан жыл сайын 10-15% суармалы жер, Арал маңының оңтүстік бөлігінде 20-25% жайылым тозуда.

Ел аумағының 60 %-дан астамы шөл зонасында орналасқан және бұл аймақтар климаттық факторлар мен шаруашылық әрекеттердің салдарынан шөлге айналу процесіне ұшырауда. Сонымен қатар аумақ территориясында 30 млн. га жайылымдық жердің (1/6 бөлігі) дефляция және эрозия процесіне ұшыраған болса, үштен бір бөлігі деградация процесінің құрсауында. Дала зонасының жыртылған жерлерінің аз өнімділігінің салдарынан бүгінгі күні табиғи жайылымдар ауданының кемуіне әкеліп отыр.

Сондай-ақ жайылым аумағының *жел эрозиясымен* бүлінген аумақ – 24,1 млн.га, бұл көр-

сеткіштің ең көп бөлігі – *Атырау облысында* (3,3 млн.га), *Талдықорғанда* (3,2 млн.га), *Оңтүстік Қазақстан облысында* (3,1 млн.га) және *Қызылорда облысында* (2,3 млн.га) [4].

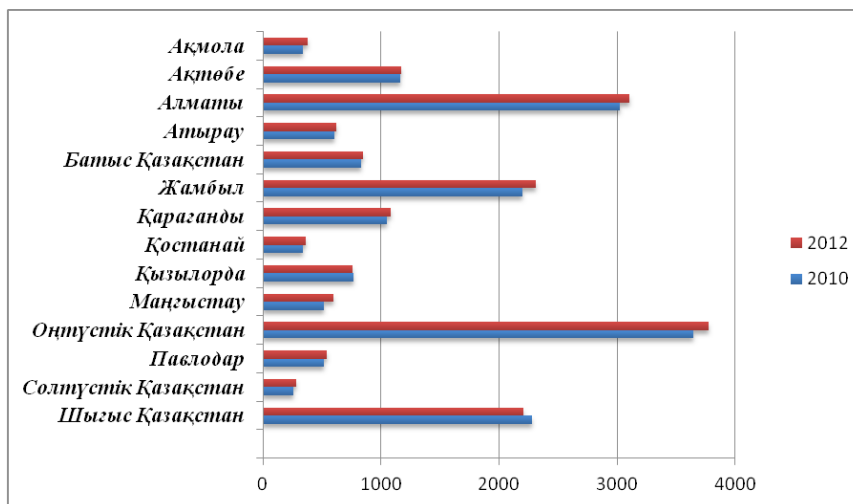
Жайылым топырақтарының су эрозиясымен ластанған аумақ – 4,8 млн.га; су эрозиясына ең көп ұшыраған өңірлер қатарына *Оңтүстік Қазақстан облысы* (0,9 млн.га), *Алматы* (0,6 млн.га) және *Ақтөбе* (0,5 млн.га) облыстары кіреді.

Жалпы жайылымда шашыраңқы әрі жоспарсыз мал жаюдың салдарынан бүгінде еліміздің 26,4 млн. гектарға жуық жерлері деградацияланған. Ең көп деградацияға ұшыраған жайылымдық жерлер батыс өлкелерінде, сондай-ақ бұл мәселе Алматы, Қызылорда және Ақмола облыстарын да қамтып отыр. Бұл, әлбетте, бүгінде 26 миллионнан астам төрт түлік малы бар отандық мал шаруашылығын дамытуға, олардан алынатын ауыл шаруашылығы өнімдеріне кері әсерін тигізіп отырғаны анық. Ал шұрайлы жайылымдарды пайдалану арзан ет өндірудің, төл көбейтудің негізгі ресурстық көзі екені белгілі.

Қазақстан Республикасындағы 2010 жылы қой 17830,3 мың басты құраса, ал 2012 жылы 18043,4 мың бас қойға жетті. Сондай-ақ жылқы саны Статистикалық агенттіктің 2012 жылдың қаңтар айындағы есебі бойынша 2019,9 мың, ірі қара саны 5745,6 мың басты құрап отыр [2]. Республика аумағында қой, ірі қара мен жылқы сандары күн өткен сайын арта түсуде. Ал осы шаруашылықты тиімді жетілдіре отырып, біз еліміздің аграрлық секторға деген сұранысын қанағаттандыруға мүмкіншілігіміз бар. Ал бұл бағытта ең басты мәселелердің бірі – шұрайлы жайылымдардың аумағы мен сапасын көтеруді талап ету.

Мал басының жылдан-жылға қарқынды түрде көбейіп келе жатқандығын ескеретін болсақ (қазіргі кезде қой саны 18 млн. бастан асты), онда жайылым мен оларды суландыру мәселелері бұдан әрі де қиындай түспек. Өйткені сумен қамтамасыз етілмеген жайылым мал бағуға жарамсыз екендігі атам заманнан белгілі. Зерттеулер көрсетіп отырғандай, уақтылы су ішпеген қой салмағын 20-25 пайызға дейін жоғалтады, ал жүн өнімділігі 16 пайызға дейін кемиді.

Шөлге айналу мәселесі – Қазақстан үшін

2-сурет - Қазақстан Республикасының облыстары бойынша 2010-2012 жж. қой және ешкі саны (мың. бас)

күн тәртібінен түспейтін өзекті мәселе. Соңғы 10 жыл ішінде еліміздің орман қоры 10%-ға кеміді. Әсіресе, Қызылқұм, Мойынқұм, Сарыесік – Атырау, т.б. табиғи жайылымдар қоры экологиялық апатты жағдайда тұр. Алтай ормандары 13 %-ға, ал Алатаудың алма бақтары 24 %-ға кеміген. Ал табиғи жайылымдардың

жайы тіпті нашар, олардың 26,6 млн. га деградацияға ұшыраған. Бұл шөлге айналу процесінің жылдам жүріп жатқанын көрсетеді [4, 5]. Сол сияқты су балансының бұзылуы мен өзендердің ластануынан Сырдария, Іле аймақтары өте нашар халге түсті. Арал өңірі тіршіліксіз аймаққа айналууда.

Әдебиеттер

- 1 Қазақстан Республикасының Президенті – Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың ««Қазақстан – 2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы, 2012 ж.
- 2 Оңтүстік Қазақстан облысының статистика департаменті. Бірінші ұлттық ауыл шаруашылығы санағының қорытындысы 2009-2010 жж. Оңтүстік Қазақстан облысының өсімдік шаруашылығы. 2- том 1-бөлім.
- 3 Әбдірайымов С. Оңтүстік Қазақстан жайылымдары. – Алматы: Қайнар, 1975. – 62 б.
- 4 Асанов Қ.Ә., Елешев Р.Е., Алімаев И.И. Жайылым және экология. – Алматы: Ғылым, 2001. – 186 б.
- 5 Оңтүстік Қазақстан облысының статистика департаменті. Бірінші ұлттық ауыл шаруашылығы санағының қорытындысы 2009-2010 жж. Оңтүстік Қазақстан облысының ауыл шаруашылығы. 1 том 2-бөлім.

Reference

- 1 Kazakstan Respublikasynyn Prezidenti – Elbasy N.Ә. Nazarbaevtyн «Kazakstan – 2050» strategijasy қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы, 2012 zh.
- 2 Оңтүстік Қазақстан облысының статистика департаменті. Бірінші ұлттық ауыл шаруашылығы санағының қорытындысы 2009 – 2010zhzh. Оңтүстік Қазақстан облысының өсімдік шаруашылығы. 2 том 1 – бөлім.
- 3 Әбдірайымов С. Оңтүстік Қазақстан жайылымдары. Алматы: Қайнар, 1975, - 62 б.
- 4 Асанов Қ.Ә., Елешев Р.Е., Алімаев И.И. Жайылым және экология. Алматы: Ғылым, 2001, - 186 б.
- 5 Оңтүстік Қазақстан облысының статистика департаменті. Бірінші ұлттық ауыл шаруашылығы санағының қорытындысы 2009 – 2010zhzh. Оңтүстік Қазақстан облысының ауыл шаруашылығы. 1 том 2 – бөлім.